

УДК 808.26

Н.А. Барысенка

УСТАРЭЛЫЯ НАЗВЫ ПАДАТКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЕ 80 – 90-х ГАДОЎ XX СТАГОДДЗЯ

Адну з груп устарэлай сацыяльна-эканамічнай лексікі ў гістарычнай прозе складаюць назвы падаткаў. Без іх ужывання немагчыма поўна адлюстраваш сацыяльна-правое становішча людзей паднявольнага стану. Сяляне на працягу многіх стагоддзяў з'яўляліся асноўнымі вытворцамі прадуктаў, абкладаліся шматлікімі падаткамі. Усе назвы падаткаў, ужытыя ў мастацкіх творах гістарычнага жанру можна падзяліць на родавыя і відавныя. Першыя з іх валодаюць шырока акрэсленай семантыкай і выражаюць агульнае значэнне (*аброк, даніна, подаць, чыніш*). Другія характарызуюцца вузкім семантычным аб'ёмам і канкрэтнасцю (*дзесяціна, дзякло, замкавае, мезлева, падушнае, сярэбшчына*).

Родавыя назвы падаткаў, абазначаючы адну і тую ж з'яву аб'ектыўнай рэальнасці (падатак наогул), выступаюць абагульняючымі ў адносінах да канкрэтных назваў падаткаў і знаходзяцца паміж сабой у сінанімічных адносінах. Паміж імі існуе розная ступень семантычнай блізкасці (поўная або частковая). Гэтыя сінонімы адрозніваюцца паходжаннем, магчымасцю спалучацца з пэўнымі словамі, некаторым адценнем, уласцівым для іх семантыкі.

Для рэалізацыі паняцця 'падатак наогул' ужываюцца лексемы *дань (даніна), подаць*.

Слова *дань* самае старажытнае ў падатковай тэрміналогіі. Узнікненне яго адносіцца да часоў утварэння старажытнай дзяржаўнасці. У старабеларускіх помніках ужывалася для агульнага абазначэння падатку з XIV стагоддзя [5, в.7, 242-243]. Але ў XVI стагоддзі значэнне слова *дань* пачало часткова супадаць са значэннем аднакаранёвага *даніна* 'падатак'. Апошняе, разам з тым, магло абазначаць 'паданне, падараванне'. З цягам часу слова *даніна* выцесніла слова *дань* [4, 166-167]. І.І. Насовіч у "Словаре белорусского наречия" прыводзіць у агульным абазначэнні падатку толькі слова *даніна* [12, 696]. У сучаснай беларускай гістарычнай прозе шырока ўжываецца гістарызм *дань (даніна)* 'натуральны або грашовы падатак, які ў старажытныя і сярэднія вякі збіраўся князем, феодалам са сваіх падданных або пераможцам з пераможанага народа' [13, т. 2, 133]: *Усе данямі абкладзены цяжкімі* [6, 169]; *Вольныя гэта і даніну не плоцяць! – задаволена вышчарыўся чорны дружынік* [10, 227]; *Альберт, праўда, яшчэ не бярэ даніну і царкоўную дзесяціну з ліваў* [7, 24]; *Аднаму не справіцца яму з данінай* [9, 339]. Даследчыкі мяркуюць, што слова *даніна* можна лічыць вытворным ад праславянскага *danь. Аднак і форма *danina, магчыма, таксама ўжо была праславянскай (параўн.: украінскае *даніна*, рускае *данина*, польскае *danina*) [16, т. 3, 125].

У сучаснай беларускай мове аналізуемая лексема ўжываецца са значэннямі: 'ахвяраванне, дар', 'тое, што неабходна аддаць як належнае, заслужанае' і 'вымушаная або мімавольная ўступка' [13, т. 2, 133]. У мастацкіх творах на гістарычную тэму яна выкарыстоўваецца і з пераносным значэннем: *Мяне магло не быць, бо маці дзюбаю раптам выкаціла адно яйка на самы край гнязда, кінула на цвёрдую страшную зямлю. Навошта яна гэта рабіла? Напэўна, жывыя аддавалі даніну небыццю* [7, 526].

Для абазначэння 'таго, хто плоціць дань (даніну)' ад асновы слова *дань* пры дапамозе суфікса *-нік* утвораны назоўнік *даннік*: *Лівы пакуль што лічацца даннікамі вялікага князя полацкага Уладзіміра Валадаравіча* [6, 24].

Формай збору даніны з княжацкіх васалаў з'яўлялася *палюддзе* [13, т. 3, 643]: *Часцей вяртаўся ён позна з палюддзя ці палявання; Неахвотна ездзіў на палюддзе* [10, 179]; *Палюддзе не зменшыў ты, а павялічыў* [10, 222]. Старажытнаруская *полюдие* 'подаць, якая збіралася князем з народа' паходзіць з выразу *по людьхъ* [14, т. 3, 321-322].

Сінанімічнымі, на думку складальнікаў Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, з'яўляюцца гістарызмы *аброк* і *чыни*.

Аброк 'натуральны або грашовы падатак, які спаганяўся памешчыкам з прыгонных сялян' [13, т. 1, 72]: *На землях, якія належаць рыжскай царкве, крыху аслабіць царкоўную дзесяціну, замяніць яе больш лёгкім аброкам* [7, 199]; *А яшчэ вытрушваюць аброк* [11, 18].

Старажытнаруская *оброкъ* 'подаць, абет, абавязацельства' ўтварылася з **ob-rokъ* ад *реку* 'гавару, абяцаю' [14, т. 3, 108].

У сучаснай беларускай мове лексічная адзінка *аброк* ужываецца як дыялектызм са значэннямі: 'ахвяраванне рэлігійнага парадку', 'абяцанне, якое давалі богу, каб перасталі дзеці паміраць' [16, т. 1, 57].

Грашовы аброк на Беларусі і ў Літве ў XV-XIX стагоддзях называўся *чыни* [13, т. 5, 328]: *Дзвесце тысяч квіткаў за сплочаны чыни сабраў* [1, 197]; *Маці ж мая дамагалася, каб нам далі ў арэнду фальварак, за які наша сям'я плаціла чыни* [9, 233]. Старабеларускія формы *чынишь, цинишь, чинишь, чынишь* 'арэндная плата, чыниш' запазычаны ў XV стагоддзі з нямецкай мовы праз польскае пасрэдняства: старапольскае *czynsz* ад сярэдневерхнянемецкага *zins* 'подаць, дань' [3, 84].

Гістарызм *чыни* меў таксама значэнне 'рэгулярныя грашовыя плацяжы зямельнаму ўласніку за карыстанне зямлёй у феадальнай Еўропе' [13, т. 5, 328]. У Даля слова *чыни* мае значэнне 'аброк вольных сялян на памесных землях' [8, т. 4, 605].

Агульнарускі тэрмін *подаць* у старабеларускай мове меў прамое намінацыйнае значэнне 'ўсякага роду натуральны падатак' [4, 169]. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы падае гэты гістарызм са значэннем 'падушны падатак, што плацілі сяляне і мяшчане ў дарэвалюцыйнай Русі' [13, т. 4, 285]. З'яўляючыся экзатызмам, слова сустракаецца і ў творах пра Старажытную Беларусь: *Чакай сына з паходу і рыхтуй подаці* [9, 229]. Н.І. Гілевіч у артыкуле "Некаторыя назвы падаткаў у старабеларускай мове" лічыць яго ўтварэннем ад дзеяслова *даваць* [4, 166].

У творах гістарычнага жанру часта сустракаюцца відавыя тэрміналагічныя назвы падаткаў: *дзесяціна, дзякло, замкавае, мезлева, падушнае, сярэбчына*.

Дзесяціна 'падатак на карысць царквы ў памеры адной дзесятай часткі даходу' [13, т. 2, 170]: *Альберт, праўда, яшчэ не бярэ даніну і царкоўную дзесяціну з ліваў* [7, 24].

Першапачатковым лічыцца значэнне 'дзесятая частка ўраджаю', якое паходзіць ад лічэбніка *дзесяць* (праславянскае **desetъ*) [14, т. 1, 507].

У старабеларускіх помніках са значэннямі 'пабор, падатак, які складае дзесятую частку чаго-небудзь' і 'зборы, адлічэнні даходаў свецкіх уладароў на карысць царквы' аналізуемая лексема была пашырана з XVI стагоддзя [5, в. 8, 64-65]. *Дзесяцінай* называлася таксама 'мера зямельнай плошчы, роўная 2400 кв. сажням або 1,09 га, якою карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы' [5, в. 2, 170].

Тэрмінам *дзякло* абазначаліся 'падаткі, якія збіраліся галоўным чынам збожжам (жытам, пшаніцай, аўсом) і сенам'. *Дзякло* – адзін з самых пашыраных натуральных падаткаў у Вялікім княстве Літоўскім: *Але, калі б ён не здаў паложанае дзякло і грошы за арэнду, то быць яму бітым; Дзякло ў гаспадарскі двор ён ужо адвёз* [9, 233, 325]. Тэрмін *дзякло* запазычаны з літоўскай мовы: літоўскае *duokle* – 'падатак' [2, 104]. Лексема *дзякло* ў старабеларускай мове зафіксавана ў тэкстах XIV

стагоддзя са значэннямі: 'падатак збожжам і сенам' і 'мера збожжавага падатку' [5, в. 9, 135].

Неабходна заўважыць, што лексема *дзякло* пад уплывам спецыфічных дыферэнцыраваных назваў магла тэрмінаафармляцца і выступаць у адпаведнай марфалагічнай форме *дзяклавае*: *Мікаш радаваўся – хопіць на дзяклавае, а чыни у яго гатовы* [9, 327].

Тэрмін *замкавае* абазначаў 'падатак на ўтрыманне замку': – *А квітавыя, а замкавыя!* [10, 254]. Можна меркаваць, што аналізуемая лексема ўтворана ад асновы слова *замак* пры дапамозе суфікса *-ав-*. Слова ж *замак* запазычана з польскай мовы: польскае *zamek* 'замак' [14, т. 2, 77]. У старабеларускай мове назоўнік *замковое* быў пашыраны з XVII стагоддзя [5, в. 11, 21].

Мезлева 'натуральны або грашовы падатак за ўтрыманне быдла' [3, 85]: *Мезлева ж трэба аплаціць грашыма* [9, 325]. Са значэннем 'падатак за кароў' тэрмін *мезлева* і яго фанетычны варыянт *мезлива* зафіксаваны ў слоўніку старабеларускай мовы з XV стагоддзя [5, в. 17, 315-316].

Назва *мезлева* з'яўляецца літуанізмам. У літоўскай мове *mezliava, mezliava < mesa* 'мяса' [4, 177-178].

Сярэбшчына 'грашовы падатак ваеннага прызначэння з усіх, без выключэння, саслоўяў' [4, 178-179]: *Маладая жанчына ў простым чэпчыку дапамагала бацьку лічыць сярэбшчыну, якую яшчэ трэба было здаць дзяржаўнаму войту* [9, 279]; *Зменшыць, напрыклад, сярэбшчыну – ваенны падатак* [15, 147]. Да паловы XV стагоддзя пад тэрмінам *сярэбшчына* разумеўся 'наогул усякі падатак, які спаганяўся срэбрам', і нават 'усякага роду грашовыя паборы'. Разам з тым, лексема *сярэбшчына* таксама служыла для абазначэння 'пастаяннай грашовай павіннасці на карысць вялікага князя ў цэнтральных абласцях Вялікага княства Літоўскага'. З другой паловы XV стагоддзя назва *сярэбшчына* была перанесена на 'надзвычайны, экстраардынарны падатак на ваенныя патрэбы, які рэгламентаваўся сеймам' [4, 178-179].

Пазней, ужо Пятром I, быў уведзены 'асабісты падатак з падатковых саслоўяў', які называўся *падушнае* [13, т. 3, 573]: *Накінуў нам падушнага – плацілі мы падушнае за жыбых і умерлых* [11, 109]. Тэрмін *падушнае* – субстантыват ад прыметніка *падушны* 'які бярэцца з кожнага чалавека, з душы'.

Такім чынам, уся прааналізаваная лексіка-тэматычная група аб'ядноўвае назвы двух тыпаў: словы з агульным, адцягненым значэннем і дыферэнцыраваныя назвы з канкрэтным значэннем. Гэтыя два тыпы слоў суадносяцца паміж сабой як родавыя і відавныя тэрміны. Маючы адно і тое ж намінальнае значэнне, словы з агульным значэннем утвараюць сінанімічны рад, кампаненты якога адрозніваюцца некаторымі адценнямі галоўнага значэння, ужываннем і паходжаннем. Большая частка відавых назваў праславянскага паходжання, нязначная колькасць з'яўляецца запазычаннямі з польскай і літоўскай моў (*чыни, дзякло, мезлева*). Умелае выкарыстанне ў мастацкіх творах устарэлых назваў падаткаў дае магчымасць аўтарам больш поўна ўзнавіць рэальныя абставіны пэўнага гістарычнага перыяду.

Літаратура

1. Арлоў У. Міласць князя Гераніма: Аповесці. Апавяданні. – Мн.: Юнацтва, 1993. – 272 с.
2. Булыка А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972. – 384 с.
3. Булыка А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII стст. – Мн.: Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.

4. Гілевiч Н.І. Некаторыя назвы падаткаў у старабеларускай мове. – Сборник научных работ БГУ. – 1967. – Вып. 2. – С. 165-180.
5. Гiстарычны слоўнiк беларускай мовы. Вып. –22. – Мн., 1982 – 2002 (выданне працягваецца).
6. Говар В.А. Пялёстак і крынталь: Раман. – Мн.: Маст. лiт., 1990. – 309 с.
7. Дайнека Л. Меч князя Вячкі; След ваўкалака; Раманы. – Мн.: Юнацтва, 1993. – 606 с.
8. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1955. Т. 1-4.
9. Іпатава В.М. За морам Хвалынскім: Аповесць і апавяданні. – Мн.: Маст. лiт., 1989. – 351 с.
10. Іпатава В. Прадыслава: Аповесць і апавяданні. – Мн.: Беларусь, 1997. – 272 с.
11. Лiнскі У.С. Невядомы: Аповесць пра Ігната Грынвiцкага. – Мн.: Маст. лiт., 1990. – 295 с.
12. Словарь белорусского наречия, составленный И.И. Носовичем, СПб., 1870. – С. 696.
13. Тлумачальны слоўнiк беларускай мовы. У 5 тамах. – Мн., 1982 – 1984.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 576 с.; 1986. – Т. 2. – 673 с.; 1987. – Т. 3. – 832 с.; 1987. – Т. 4. – 864 с.
15. Шамякiн І. Вялікая княгiня: Раман // Маладосць, 1996. – № 1. – С. 91-144; № 2. – С. 75-175.
16. Этымалагiчны слоўнiк беларускай мовы. Т. 1-8. Мн.: Навука і тэхніка, 1978-1993 (выданне працягваецца).

Summary

With the use of the given material the old terminology of taxes is being characterized. This lexico-semantic group unites gender and aspectual notions. Distinguishing feature of gender names of taxes lies in the unity of meanings and the possibility of making a line of synonyms, components of which differ by the shade of the main meaning, use and background. Aspectual and terminological names are more specific in defining concrete notions.

Поступила в редакцию 27.05.03.